Літо 1919 року видалось гаряче. Після травневих дощів з жартівливим гуркотом грому й грайливими гадючками блискавок у червні зайшла тривала година, що наприкінці місяця перетворилася на спеку, а далі в нерухомому розпеченому повітрі зависла посуха. Никли в невеликому міському саду гіллясті клени, на берестах і тополях не перешіптувалося застигле листя, на центральній вулиці вкривалися цупким шаром пороху зачучверілі кущі жовтої акації, і старі верби на берегах мілкої річки, що пробігала через місто, сумно спускали до води довге віття. На порожніх, знелюднених вулицях торохкотіли по бруківці бочки водовозів, ледве встигаючи за довгий літній день напоїти з криниць людей і худобу, та зрідка цокотіли, поспішаючи кудись, поодинокі спітнілі вершники.

Всё навколо благало дощу, але з білястого, злинялого від спеки неба нещадно пекло сонце, і тільки вечорами в останні дні над обрієм стали громадитися хмари.

Довго збиралася десь гроза й ніяк не могла вбитися в силу, щоб дотягтися до розпареного, принишклого міста й упасти на нього зливою. Змучені спекою городяни з тривогою поглядали вечорами на південний захід, де короткі спалахи осявали на мить край неба й часом долинав відтіля приглушений грім. Але чи то ж таки грім? Уже минуло два тижні, як білі захопили Харків: відтіля сюди, до маленького повітового міста з хлоп'ячою і дівочою гімназіями, кількома крамницями, собором, казначейством і тюрмою в центрі, тільки яких сто верст. Білі попервах покотилися й далі, за Харків, спричинивши тут, у повітовому місті, передчасний переполох і втечу, та щось спинило їх напів-дорозі, і ось уже тиждень, як вони, тупцяють на одному місці, не просуваючись уперед і не відступаючи назад, ї хтозна, чи не спалахують ото над далеким обрієм постріли гармат і чи не гримотить там десь приглушена відстанню артилерійська канонада?

У просторому восьмикімнатному домі Краснокутських така ж порожнеча й тиша, як і на вулиці. З усієї великої родини й численної

челяді сьогодні в домі залишилося тільки двоє: господар — купець першої гільдії, він же й колишній гласний міської думи й незмінний соборний титар, Микола Іванович Краснокутський та його тридцятилітня дочка Ліза. Лизаветі Миколаївні слід би пересидіти чергову зміну влади в Харкові. Там лишився її чоловік, приват-доцент університету, що знає тільки свою геологію й не визнає ніякої політики, там вигідна квартира в п'ятиповерховому людному будинку на головній Сумській вулиці,— це в якійсь мірі забезпечувало від можливих прикрощів, коли одна влада тікала, а друга входила до міста. Але хіба ж могла Лизавета Миколаївна, ця улюблена батькова Ліза, лишатися з чоловіком у безпечному великому Харкові, одержавши від мачухи телеграму, що батько тяжко захворів і хтозна, чи видужає! До того ж батько не тільки купець: торік, за гетьмана, він був головою місцевої філії хліборобів-землевласників. Коли фронт наблизиться до міста, батькове становище буде дуже критичне... І ось Лизавета Миколаївна, кинувши дворічну Вероніку на чоловіка й няньку, подалася з обстрілюваного вже дені-кінською артилерією харківського вокзалу в якомусь військовому ешелоні, щоб з усякими пригодами, міняючи товарний вагон на селянську підводу, а де й пішки йдучи, подолати за три дні ту відстань, на яку за нормальних часів досить було кількагодинної їзди пасажирським поїздом.

. Вона приїхала вчасно, бо консиліум місцевих лікарів схилявся до невідкладної операції, але старий батько уперся. Хоч він нарешті й погодився! довіритися хірургічному ножу, але категорично зажадав, щоб цей ніж тримав у руках не тутешній жартівник і п'яничка лікар Солодовников, а професор з харківської клініки. Хіба він, Микола Іванович Краснокутський, він, що почав діло з продажу на базарі шапок і картузів, а дійшов до купця першої гільдії з великою залізо-бляшаною крамницею, хутором і двомастами десятин землі й лісу, не заслужив, щоб його оперував, коли вже так треба, не якийсь шалапут-коновал, а справжній професор, який добре знається-на своєму ділі? І що собі думають його діти, яких він дойів до пуття, не жаліючи грошей на освіту, а вони порозлітались на всі сторони й до батька їм байдуже тепер? Що думає його друга жінка Варвара Пимонівна, яку він, багатодітний удівець, узяв з бідного попівського роду, щор давала лад

сім'ї і дому? Чому, кінець кінцем, Ліза, його найулюбленіша найстарша, дочка, не добере способу привезти сюди харківського професора? Він не поскупиться щедро заплатити тому професорові за працю й клопіт,! але де ж той професор?..

І старий коверзує, як" мала дитина-вереда. Затявся на своєму й не хоче слухати Лізини* пояснень і умовлянь. Годі переконати його, що ніякий професор ні-за які гроші не зважиться зараз вирушати з білого вже Харкова, трюхикати на возі по бездоріжжю, переходити десь через фронт, ризикуючи дістати випадкову або й зловмисну кулю з тої чи другої ворожої сторони. До потьмареного хворобою батькового розуму нічого цього не доходить, і батько знай торочить своє:

— Професора! Привезіть із Харкова професора... Може, й ніякої операції не треба буде тоді...

До лікарні батька треба було покласти не тільки через хворобу. Він, один із міських багатіїв, буржуїв, як зве їх презирливо більшовицька влада, категорично відмовився внести п'ятдесят тисяч накладеної на нього контрибуції. Розуміється, заплатити ні Сіло ні впало такі великі гроші хтозна-кому, невідь за що — це абсурд або, як каже батько, "здирство й грабіж серед білого дня", але хіба власне життя не дорожче за ці| гроші? Тиждень тому, відповідаючи на білий терор у Харкові, де вже повисли на ліхтарних стовпах зловлені більшовики, тут, у цьому місті, розстріляно п'ятнадцять заручників, які не внесли контрибуції. Не інакше як тільки хвороба, що вклала в ліжко Миколу Івановича й про яку більшовики, мабуть, дізналися від своїх підглядачів серед домашньої прислуги, врятувала батька від жахливої долі п'ятнадцяти багатіїв, що лежать тепер закопані разом з ігуменом і поміщицею на узліссі монастирського бору... Але нетривкий більшовицький терпець може легко урватися, і тоді не врятують і гроші.

Мачуха, потай від батька, однесла вже десять тисяч у совдеп, слізно запевняючи, що більше грошей у домі нема й через хворобу чоловіка не можна дістати. Та це мало зарадило.

— Пятьдесят хрустов на бочку, и никаких гвоздей! — одрубав їй на це голова совдепу матрос Хорошун, проте принесеш десять тисяч усе ж узяв. Варвара Пимонівна так налякалася в совдепі озброєних людей і портретів на стінах якихось більшовицьких достойників, що зовсім розгубилася й не второпала навіть, про яку то бочку й гвіздки сказав грізний призвідця реквізицій, конфіскацій та контрибуцій матрос Хорошун. Чи не натякав він ото на їхню залізо-бляшану крамницю, де між усякою залізною всячиною продавалися й гвіздки та стояли різні бочки з сипким товаром? Ясно було тільки, що десять тисяч Хорошуна аж ніяк не вдовольняють, і то ще треба дякувати богові, що цей страховисько матрос, перед очима якого тремтіли всі порядні люди в місті, пустив з душею Варвару Пимо-нівну додому.

Три дні тому пізно вночі заскочив на коротку часину брат Лизавети Миколаївни Захар. Він приходить отак через ніч — обмінятися новинами, взяти провізії і знову метнутися городами й левадами на міську околицю, де ось уже місяць переховується в похилій хатині старої сестри своєї няньки. Два роки тому Захара проти його бажання взято з третього курсу юридичного факультету до військової школи; всупереч своїм нахилам, він пішов офіцером на фронт і, зовсім того не бажаючи, попав у полон до Австрії Тільки нещодавно, переходячи різні фронти, Захар з бідою повернувся додому, і тепер він зовсім не хоче, щоб його знову мобілізували. Годі бути цурпалком, якого хвилі кидають куди їм заманеться, а люди, що стоять при владі, різьблять з нього те, що їм треба. Повинен же колись Захар стати самодостатньою особою, що визначає собі сама свій дальший шлях! Один раз дано людині жити, і Захар хоче доцільно використати свій проїзний життєвий квиток. Коли Захар закінчить університетський курс і стане адвокатом (тільки адвокатом!), він боронитиме на судових процесах більшовиків і меншовиків з есерами, робітників і селян-заколотників, поміщиків і фабрикантів, якщо вони з тих чи тих причин стануть у конфлікт з законом. Бо люди — об'єкт закону, тоді як закон — непохитний суб'єкт, ба навіть вища субстанція, що спрямовує людські відносини в певному напрямі. Вміти поводитися з цією завалистою махиною, що тяжить над людьми, обертати її на свою уподобу — то своєрідне мистецтво, яке

дається не кожному. Саме воно, а не майбутні адвокатські гонорари вабить Захара до юстиції. Але поки в країні панують беззаконня, хаос і анархія, треба тихцем пересидіти цей скаламучений час, щоб зберегти себе до кращих днів. І ось через те Захар, як злодій, продирається між яблунями й грушами великого батьківського саду і перед верандою спиняється, щоб пильно придивитися до крайнього вікна: якщо воно завішене, значить, дома все гаразд, якщо ні — є хтось сторонній або чекають небезпеки. Потай від прислуги він залазить через незамкнене вікно в дім, щоб, прийшовши з ночі, за півгодини знову зникати1 в ніч.

Останнього разу Лизавета Миколаївна й Варвара Пи-монівна затримали Захара на коротку родинну нараду. Що робити з батьком, який став уже непритомніти, але ніяк не хоче довіритися місцевим лікарям? Чекати, коли з Харкова прийдуть сюди білі, і тоді привезти хірургічну знаменитість для операції, але скільки ж доведеться чекати, та й чи не помре за цей час батько без радикальної медичної допомоги? Одвезти батька проти його волі до земської лікарні на операцію і самим договориться з хірургом Солодовниковим, але чи годиться ж так робити й що буде, як батько помре під час операції? Лишити батька вдома й просити лікарів тимчасово забезпечити тільки консервативне лікування, але як же буде & сорока тисячами не-сплаченої контрибуції?.. Тут Варвара Пимонівна, забувши, що пасег>бкові треба поспішати з дому, докладно стала оповідати, якого страху вона набралася, принісши в совдеп десять тисяч Хорошунові.

— На нього навіть глянути страшно, а не то що говорити! — Звела очі в куток, де висіла ікона божої матері, й ревно перехрестилася, притискаючи пучки до чола, живота й плечей: — Захисти нас грішних, заступнице наша, пресвята діво Маріє!..

— Та заплатила б уже всі п'ятдесят — знаєте ж бо, з ким маєте діло! — досадливо перебив мачуху Захар, що став уже тривожно прислухатися до сторожкої тиші на вулиці.

— Я й так ледве нашкрябала в усьому домі ці десять тисяч! Микола Іванович, як почув про контрибуцію, зараз же сховав усі гроші, і, де вони, повірте, я й досі не знаю.

— Ех, батько, батько! — скрушно зітхнув Захар, пізнаючи в цьому маневрі давно відому батькову вдачу.— Сам загине через свою скнарість і нас за собою потягне...— Захар підвівся й, почуваючи, що вже давно перейшло за першу годину, рішуче сказав сестрі й мачусі: — Коли людина стала несповна розуму, її годі слухатися — вона неосудна. Завтра ж ранком одвезіть батька до лікарні й договоріться з Солодовниковим. Пообіцяйте добре заплатити царськими грошима. Ну, поки що!..— І, взявши торбинку, в яку Ліза загодя поклала хліб, яйця, шматок сала й кілька грудок цукру з таблетками сахарину, швидко перескочив через підвіконня в їдальні й зник у садовій тиші.

Уночі Миколі Івановичу стало зовсім зле: він стогнав і метався на ліжку, мокрий від липкого поту, і, маячачи, лаяв уявного Хорошуна. Тільки перед світанком йому полегшало, і він притих, поринувши, знесилений, у глибокий' сон-забуття. За ним прилегли на ліжку змучені Ліза й Варвара Пимонівна, що безнастанно міняли на гарячому чолі хворого мокрі рушники, давали нюхати нашатирного спирту й раз у раз поправляли в головах подушки та натягали розметані на ліжку простирадла. Проте спати їм довго не довелося.

Тільки-но стало розвиднятися, як до спальні навшпиньках увійшла покоївка Настя й легенько поторгала за плече Варвару Пимонівну, від чого збудилася не вона, а Ліза.

— Семен у саду коло оранжереї дожидає,— прошепотіла Настя, нахилившись до вуха Варвари Пимонівни, і та, почувши це ім'я, одразу підвелася й стала шукати очима хустку — прикрити розпатлану голову.

Семен Кушніренко — колишній конюх Краснокутських. На початку війни 1914 року його взято до війська, й він двічі приїздив "на побивку",

поблискуючи на грудях зеленої гімнастерки двома Георгіївськими хрестами. Хоч його й не запрошено тоді до панських покоїв, проте в "людській", де звичайно їла вся дворова челядь, Семена бучно пригостили. Сама Варвара Пимонівна винесла "нашому героєві" настояної на спирту вишнівки, від чого всім іншим у "людській" залоскотало в носі, бо, відколи почалася війна, цар заборонив продавати горілку, й відтоді, якщо хто хотів випити, мусив хилити денатурат, від якого вивертало нутро, чи ковтати бридку ханжу або політуру, що склеювала кишки. Микола Іванович передав через Настю георгіївському кавалерові новеньку хрустку десятку й наказав на дозвіллі зайти до крамниці розповісти про війну та свої подвиги. Поїхав обмилуваний Семен знову на позиції, та незабаром, під час наступу німецької армії Макензена на Галичину, попав в розтрощеним полком, полковим знаменом і своїми Георгіями на грудях у полон. Повернувся він на батьківщину навесні 1918 року вже не полоненим, а разом з німецьким військом як козак "Синьої дивізії", сформованої в Німеччині з полонених солдатів-українців.

Хтозна-куди б понесло Семена далі в тій коловерті, що закрутилася пізніше, але коли в Києві, де стояла "Синя дивізія", Центральну раду підважив гетьман Скоропадський, якась притичина сталася в синьожупанників з новою владою, і німці, роззброївши їх, розпустили по домівках. Це так подіяло на Семена, що, хоч і приїхав він до рідного міста в синьому жупані й сивій шапці, однак до того збільшови-чився, що Микола Іванович не зважився взяти його знову за конюха, дарма що той знався на своєму ділі й любив коней. Семен не крився з своєю новою вірою й одверто патякав скрізь таке, що гетьманська влада посадила його в тюрму. Випустив його відтіля якийсь директоріанський батько-отаман, що налетів із Полтавщини на чолі червоношличного загону, скасував у місті німецьку комендатуру й повітового старосту та порозганяв гетьманських поліцаїв — "державну варту". Батько-отаман подався з своїм поріділим загоном на захід, не прийнявши бою з частинами Червоної Армії, що підступили до міста, а Семен замість того, щоб і собі майнути з ним, перекинувся до більшовиків. Він доскочив у

них неабиякої ласки, бо незабаром його обрано в совдеп, де Семен і досі чимось закручує.

Чи то колишній конюх не забув хліба-солі, що заживав колись у Краснокутських, чи його навмисне підсилали — Варвара Пимонівна не певна остаточно, але коли-не-коли він заходив у дім своїх колишніх хазяїв, розмовляв з Варварою Пимонівною про всяку всячину, а головне, приносив із совдепу найсвіжіші новини. Варвара Пимонівна запрошувала його в найвіддаленішу кімнату й, хоч побоювалася попервах кобури з наганом, яку Семен тягав при боці, проте згодом призвичаїлася й дивилася на колишнього конюха, як на свою людину в совдепі. Знайшовся ж колись у синедріоні, отому проклятому судилищі, де вирекли Ісусові Христу смерть, таємний учень Никодим, що намагався якось полегшити страшну долю спасителеві, чому ж і в совдепі не може об'явитися людина, в якої заговорила совість чи якась там жалість? До того ж Семен одружився нещодавно з молодтою сестрою покоївки Насті Одружився по-справжньому — хоч і потай, уночі, в дальній церкві на міській околиці, щоб ніхто не бачив, та все ж став до шлюбу по-християнському, і Настя вважає тепер Семена за родича. З наказу Варвари Пимонівни вона вряди-годи підгодовує нишком цього червоного Никодима, котрий, дарма що крутиться при начальстві, туго підперезує паском порожній живіт. Хоч Варварі Пимонівні й досі страшно згадати ті одчайдушні слова, що вигукував Семен проти капіталістів і поміщиків на мітингах, але без того його не прийняли б до більшовиків, та й як не вірити покоївці Насті, що звікувала в домі Красно-кутських свою молодість, раннє удівство й уже світить сріблястими нитками в чорному волоссі? А їй же Варвара Пи-монівна довіряє навіть більше, ніж лагідній пасербці Лізі, яка тільки через батькову хворобу тимчасово прибилася до дому, не кажучи вже про пасербка Захара, цього одірваного листка, що заявляється в домі тільки для того, щоб узяти щось.

Ліза дещо вже дізналася від Варвари Пимонівни про Семена, тому й не здивувалася, коли мачуха, напнувши на голову дорогу турецьку хустку, мерщій подалася з спальні, але сама Варвара Пимонівна дуже збентежилася. Так рано ще ніколи не приходив Семен. До того ж

прийшов не в дім, а кудись у сад, до оранжереї, де нікого нема, бо довелося цього літа звільнити старого садівника Тихона, щоб якось зменшити велику челядь, та й не до квітів тепер, коли заходять такі страсті. "Не інакше як щось серйозне сталося",— тривожно подумала Варвара Пимонівна, швидко йдучи давно не метеними алеями.

Коло оранжереї сидів на складених одна на одну старих парникових рамах з повибиваним склом Семен. Він тихо привітався й одразу й приступив до справи.

— Погані діла, Варваро Пимонівно!..— журно проказав він, прицмокнувши й скоса позираючи краєм ока на густі кущі малини, де ніби щось заворушилося.

— Що таке? — бентежно схопила Варвара Пимонівна пітну Семенову долоню, якою він, наче завинив у чомусь, ніяково тер коліно злинялого галіфе.

— Знову можуть бути розстріли...

— О господи! — сплеснула руками Варвара Пимонівна й швидко перехрестила груди кількома дрібними хрестами.

— Миколі Івановичу та й вам треба тікати з дому: Я того й зайшов так рано, бо можуть прийти по вас і вдень.

— Господи Ісусе Христе! Мати божа, пресвята діво Маріє! Та за що ж така напасть на нас?..— заволала

Варвара Пимонівна, то хрестячись похапливо, то заламуючи в розпуці пальці.

Семен з чемності на хвилину замовк, а потім додав співчутло:

— Дуже великий храп має Хорошун на Миколу Івановича за контрибуцію... їх першого й у список записав — сам бачив. А як Микола Іванович хворі, то глядіть, щоб і вас, Варваро Пимонівно, в акурат не забрали. Хорошун — такий!..

— Та за які ж такі гріхи, господи, віддаєш нас дияволові? — звела очі Варвара Пимонівна до ясного блакитно-зеленого неба, де за ніч розтанули хмари, тільки десь за деревами саду, далеко за містом, часом, як і вчора ввечері, все ще гримотіло на південному заході — чи то божий грім, чи білогвардійська артилерія. Але як далеко й як глухо гримотить той грім!..

— Одне слово, лучче подалі від гріха,— закінчив, підводячись, Семен і додав наостаннє: — Поговоріть із Настею — вона щось придумає...— І зник між тичками з квасолею, прямуючи до левади понад річкою.

Це й розв'язало долю Миколи Івановича.

Варвара Пимонівна мало не бігцем повернулася до покоїв і, коротко порадившись з Настею та Лізою, вирішила негайно одвезти Миколу Івановича до лікарні. Але це зробить Ліза за допомогою сусідів, бо Варварі Пимонівні теж небезпечно лишатися в домі: кожної хвилини можуть прийти й по неї, як по хазяйку, чи пак буржуйку, що не сплатила замість хворого чоловіка накладеної контрибуції.

І ось удвох з Настею вона подалася манівцями, обминаючи головні вулиці, на спасенну міську околицю до Настиних родичів, а Ліза кинулася скликати зичливців сусідів, що, сподіваючись на майбутню щедру дяку, тихенько передержували буржуйські корови та пару ще не конфіскованих коней.

Микола Іванович спав глибоким виснаженим сном, коли його винесли з дому, й прокинувся вже на возі, дбайливо вимощеному свіжим запашним сіном, накритому простим селянським рядном.

— Що? Куди? — зарепетував він, розплющивши спухлі повіки.

— До професора, таточку, до професора на операцію,— з сльозами в голоЬі заспокоювала його Ліза, соромлячись і ніяковіючи перед каламутними батьковими очима за свою непорочну, рятівну брехню.

— Якого професора? Де він? — не вгавав старий, силкуючись підвестись на руках.

— Професор жде нас у лікарні. Ви ж самі казали, таточку...— умовляла Ліза, але батько зовсім розприндився:

— Не хочу в лікарню! Покликати професора сюди, я сам з ним умовлюся й заплачу сповна.

— Таточку! Любий! Мовчіть... Ми на вулиці, нас можуть заарештувати,— розпачливо благала старого Ліза, і це вплинуло. Він підозріло глянув довкола і, не побачивши стін своєї спальні, до яких звик за час хвброби, замовк, поклав зручніше голову на подушку, що її підсунула йому Ліза, і до самої лікарні не сказав жодного слова.

Лікар Солодовников наважив у земській лікарні руку на апендицитах та гилах, але оперувати Миколу Івановича погодився дуже неохоче. Якщо апендиктомії легко сходили йому з рук і, власне, на них він зажив у місті слави вправного хірурга, то на цій операції можна було послизнутися й підмочити свою репутацію. Передусім не цілком ясна була сама хвороба. Періодичні різкі болі в правому боці з позитивним симптомом Пастернацького схиляли консиліум діагностувати — камінь нирок. Видимо, якийсь більший, ніж то бувало в хворого й раніше, камінчик затримався в сечоводі правої нирки, спричиняючи цим часткову анурію , що дає симптоми загального отруєння організму з непритомністю, головними болями тощо. Але де саме застряг цей камінчик? Чи уражена тільки права нирка, чи процес захопив і ліву? Пальпація й простукування обох нирок нічого певного не могли дати, бо

хворий кричав і метався від найлегшого дотику лікарських пучок. Розуміється, найліпше було б одвезти його до Харкова, де є рентгенівський апарат, належні клінічні умови й досвідченіші за Солодовникова хірурги, але як туди приставити цього вередливого ^ крикливого купця, що не терпить ніякого болю й не дає себе як слід оглянути, коли фронт перетяв залізницю й сам хворий дійшов такого стану, що про будь-яку подорож не може бути й мови?

— Ну що ж, гаразд,— нарешті, після довгих міркувань, вимовив Солодовников.— Я зроблю все, що в моїй силі, але...

Він спинився на мить, перед тим як сказати, що за щасливий вислід у такому задавненому випадку ручитися не можна, але Лизавета Миколаївна поспішно доказала замість нього сама:

— Все в божій волі... Я розумію.

— Саме це я і хотів сказати,— тихо промовив Солодовников, мимоволі затримавши погляд на великих небесно-блакитних очах купецької дочки. Він бачив її в місті ще до заміжжя, коли вона ходила до дівочої гімназії, і зараз йому не вірилося, що це та сама нічим особливим не прикметна дівчина-підліток дивиться на нього своїми прекрасними очима, і ті очі випромінюють стільки безмежного довір'я й гарячого благання, що слабкому на жіночу вроду, але підтоптаному вже Солодовникову стало раптом чогось і журно, і радісно воднораз. Хоч думкою він був уже коло операційного столу, де лежатиме неприємний батько цієї гарної жінки, та зараз він не міг не подумати з подивом: "І як у такого бридкого купчини-жмикрута міг народитися цей янгол во плоті?.."

Проте, мабуть, і по-дитячому благальні очі Лизавети Миколаївни, яким годі відмовити, не могли б спонукати Солодовникова взятися за цю непевну операцію, якби він наперед передбачив те, про що й гадки не мали ні він, ні лікарі на консиліумі.

Коли наступного ранку під час операції Солодовников дістався до правої нирки, він несподівано для себе побачив її такою ураженою ехінококами, що маленький камінчик, якого він мав знайти й видалити, видався б дрібною скалкою в пальці проти глибокої ножової рани в грудях... "І як він ще жив досі з такою масою паразитів?" — дивувався Солодовников, сквапно зашиваючи рану, щоб оперований купець не вмер у нього під наркозом.

Коли Солодовников вийшов із операційної, йому назустріч, де й узявшись у порожньому коридорі, поспішила Лизавета Миколаївна. Плутаючись ногами в довгій вузькій сукні, вона ще здалека втупилася страдницькими очима в похмуре, вилицювато-татарське обличчя хірурга. І було в її погляді стільки мовчазної муки, кволої надії та готового прорватися розпачу, що Солодовников не міг на неї зараз дивитися й потупив очі в підлогу.

— На превеликий жаль, ніякої надії...— тихо промовив він і важко зітхнув. По короткій паузі сказав: — Раджу забрати батька додому: краще, коли він помре серед своїх близьких, а не в палаті на лікарняному ліжку...

Того ж дня надвечір Лізавета Миколаївна привезла батька додому, Старий досить тихо перележав ніч, не приходячи після операції до пам'яті, й тільки ранком ненадовго розплющив очі. Не рухаючись, він здивовано оглянув знайомі стіни спальні й стелю і суворо насупив чоло. На

запитання Лизавети Миколаївни старий нічого ке відповів, ніби й не чув її, занурившись у якусь думку, і незабаром, стомлений тяжкими роздумами, на які не міг знайти відповіді, поволі склепив повіки й застиг у забутті. Стурбована Лизавета Миколаївна підійшла до ліжка й, спинивши дух, прислухалася, чи батько живий. Він таки дихав, але, так кволо, ледве помітно, що байкове укривало, натягнуте на груди, зовсім не здіймалося, і через те видовжене під ним тіло здавалося по-мертвецькому нерухомим.

Ще вночі, коли Лизавета Миколаївна лишилася сама з безпам'ятним батьком, вона думкою вже поховала його. Та лінія, яка звичайно чітко розмежовує в людей життя і смерть, так витончилася тепер у батька, що вже важко добрати, де кінчається одне й починається друге. Отак, як і в самої Лизавети Миколаївни, коли вона, готова виконати найменше батькове бажання, сиділа коло нього на стільці, то поринаючи раптом у небуття, то знову відчуваючи тоскну дійсність. .

Дивно тільки, що не вночі, а саме тепер, ясним ранком, коли за спущеними шторами сяяло й уже припікало сонце, вона відчула раптом страшну самотність. Може, це тому, що треба було б змінити на батькові мокру від поту сорочку, а в домі нікого нема, щоб допомогти їй. Ні у дворі, ні в "людській", ні в кухні — нікого. Жодної живої душі з численної дворової челяді, ані когось із куховарок, навіть покоївка Настя як пішла одвести позавчора Варвару Пимо-нівну до своїх родичів, так і не повернулася досі. Певно, Семен Кушніренко порадив їй триматися в ці небезпечні дні подалі від призначеного буржуйського дому. "Хоч би Захар заскочив і допоміг!" — тужно подумала Лизавета Миколаївна, хоч добре знала, що Захар тепер не приходить удень, а якщо й заходив у ці дві останні ночі в сад, то, побачивши незавішене крайнє вікно, одразу ж зник і не скоро заявиться. Якою іронією прозвучали зараз у пам'яті вчорашні слова лікаря Солодовникова: "Краще, коли він помре серед своїх близьких..." Свої х!.. А де вони? Всі, всі вони — і Захар* і мачуха, і навіть Настя, котру найняла колись ще покійна мама, думають тільки про себе. Спихнули на слабкі Лізині плечі свій клопіт, свій святий обов'язок і порозбігалися ховатись у глибокі шпарини. А хіба в неї нема маленької Вероніки, нема чоловіка, нема свого материнського та подружнього обов'язку? І чого вони думають, що матрос Хорошун, не знайшовши в домі, крім безнадійно хворогб батька, інших, не забере її, буржуйську дочку. Чи, може, на їхню думку, Хорошун визначається такою лицарською шляхетністю перед інтелігентними жінками, що низенько розкланяється перед Лиза-ветою Миколаївною? Ні, вибачте! Тих прописних матроси-ків, які підставляли свої груди в обложеному Севастополі, щоб захистити від ворожих куль адміралів Нахімова й Кор-нілова, матросів-героїв, котрі, вигукуючи "ура!", гинули на "Варязі" або

тонули під Цусімою на японській війні, давно нема. їх по-диявольському спритно підмінено обвішаною кулеметними биндами й гранатами матроснею в чорних бушлатах, якої Лизавета Миколаївна боялася навіть на людних вулицях Харкова, а не то що в покинутому, безлюдному батьковому домі. І це на поталу одному з цих "братішек" — Хорошунові — вони, свої, залишили з непритомним батьком безборонну Лізу! Жорстокі й бездушні себелюбці!.. Ні, покійна мама так не зробила б! Усіх би вирядила, а сама залишилася...

І від згадки про матір ще більше огорнуло Лизавету Миколаївну почуття безпорадної самотності й страшної безвиході... Точнісінько так само, як сім років тому, коли в такий же ясний день ховали маму. Така ж спека, так само журно схиляв на цвинтарі одцвілі кетяги бузок, але як моторошно стукотіло тоді пересохле груддя землі об віко маминої труни, спущеної в яму!.. Коло Лизавети Миколаївни стояли батько, молодші брати, і її, готову впасти до мами у вириту могилу, підтримували близькі знайомі, а вона була така самотня в своєму невтішному горі, що хотілося вити, аби почути хоч власний голос. Гаряче сонце розтоплювало "а протоієрейських ризах наперсний золотий хрест, по одутлому дияконовому обличчі струменів піт, стікаючи в чорну бороду, а Лизаветі Миколаївні, коли виріс над маминою могилою свіжий горбок землі, стало темно в очах і холодний дрож пройшов поза спиною.

Як і годилося, вона поважала батька; навіть і тепер Лизавета Миколаївна, як заведено було змалку, зверталася до батька, кажучи "ви", певно, й любила-таки, але батько, з своєю вередливою, часом навіть крутою вдачею, не міг замінити пестливої, доброї мамуні ні їй, ні всій великій родині.

Лизавета Миколаївна, мабуть, і досі, самовіддано, забуваючи саму себе, турбувалась би за своїх братів, якби вони, підрісши, не пороз'їжджалися з дому вчитися, а батько не оженився вдруге. Поступитися чужій жінці місцем господині в домі, де у вітальні висів і тепер великий портрет померлої матері, Лизавета Миколаївна не могла. Хоч на догоду батькові вона звала й мачуху "мамою", але в душі

Лизавети Миколаївни друга батькова жінка назавжди залишилася тільки Варзарою Пимонівною. І ось Лизавета Миколаївна, яка досі лагідно, щоб не образити, відхиляла всі освідчення численних претендентів на її серце й посаг, раптом вийшла заміж за приват-доцента Харківського університету, з яким випадково познайомилася на дачі. Це була завуальована у вінчальну фату втеча з рідного дому — без пишного весілля, без посагу навіть, від якого Лизавета Миколаївна відмовилася, щоб у батька, який не поскупився б гідно наділити старшу дочку, не виникли за майно прикрощі з мачухою.

І тепер знову, як після материної смерті, на неї скинуто все — і безпорадного батька, що доживає останні години, і цей чужий уже для неї дім з не потрібним їй майном. І знову треба дати всьому лад, щось робити для цього... Але що саме? Лизавета Миколаївна потерла долонею чоло, і від цього ніби прояснішали думки. Вона кинулася застеляти мачушине ліжко, що так і лишилося розметане після позавчорашньої втечі, стерла тонку намітку пороху на маленькому письмовому столі з великою рахівницею, де батько за здоров'я підбивав рахунки, і вийшла в їдальню. Крізь щілини в причинених внутрішніх віконницях пробивалося світло сонячного дня, але воно не могло здолати мороку, що причаївся по кутках, і Лизавета Миколаївна мерщій порозчиняла вікна й вийшла на веранду.

Сонце, як і в попередні дні, лило згори гарячі золоті потоки, і в них млів біля веранди жасминів кущ, роняючи в знемозі білі пелюстки на зарослу споришем алею. Але сьогодні вже зранку вгорі над деревами де-не-де клубочили-ся хмаринки і виразніше, ніж коли раніш, чувся далекий гуркіт артилерійської канонади.

А надвечір важка темно-синя хмара облягла півнеба й повагом посунула на місто. Зачиняючи щільно вікна, щоб не було протягу, якого так боявся завжди під час грози батько, Лизавета Миколаївна побачила нараз велику вогненну стрілу, що пронизала хмару, і вдячно перехрестилася. Нарешті буде жаданий давно дощ і напоїть спраглу землю! Лизавета Миколаївна навіть зраділа на мить, почувши в спальні,

де знову сіла біля батькового ліжка, дальнє гуркотіння. Ні, це вже був справжній грім, а не приглушені відлуння де-нікінської артилерії, що захрясла десь під Богодуховом. За кілька хвилин гуркотіння повторилося ближче й дужче, але тепер Лизаветі Миколаївні стало соромно за свою недоречну коротку радість. Що їй до дощу, коли лежить ось, не рухаючись, батько, байдужий до спеки й грози, до всього, що діялося на цій грішній землі, яку йому так не хотілося покидати. Він був ще живий, дихав уривчасто й поверхово, ніби хапав повітря й не міг нахапатися, але все ж дихав.

Зненацька, з новим могутнім ударом грому, що розчахнув небо й потряс землю, десь у парадних дверях затріпотів безжально смиканий ручний дзвінок. Лизавета Миколаївна підскочила з стільця. Хто? Хто, тікаючи від дощу, міг так нетерпляче дзвонити до них? — питала вона саму себе, щоб заспокоїтися, хоч серцем відчула одразу: це прийшов той матрос Хорошун. З'явився, мов чорний янгол смерті!..

Передчуття її не зрадило. Це був він.

Коли, опам'ятавшись від хвилевого заціпеніння, Лизавета Миколаївна побігла до парадного входу й одчинила двері, їй заступила світ здоровенна постать у чорному матроському бушлаті з наставленим коміром. З-під насунутої до самих брів плескатої безкозирки на неї важко глянули роздратовані жорстокі очі.

— Довго зволите, мадамочко, держати гостей за дверима! А чи гості не до вподоби?

Матрос недобре посміхнувся, блиснувши рядом коротких зубів, і ступив уперед, тіснячи своєю велетенською статурою маленьку проти нього постать вкрай розгубленої Лизавети Миколаївни.

Досі вона ще не бачила Хорошуна, але з розповідей мачухи, а головне, з того, як жалісно видзвонював на весь дім смиканий владною,

нетерплячою рукою дзвіночок на парадних дверях, збагнула, що це прийшов по батька сам страшний голова совдепу.

Першу мить Лизавета Миколаївна, як заворожена, дивилася широко розплющеними очима на кремезну постать, що сунула на неї чорною брилою. Несвідомо поступаючись назад, не маючи сили вимовити щось, ані бігти геть, Лизавета Миколаївна механічно прочитала збляклі літери на чорній стрічці безкозирки: "Алмаз" і не зрозуміла, стеряна, чому — алмаз, до чого тут — алмаз?.. Але коли матрос посміхнувся короткими зубами, як ті матроси, що їх бачила на харківських вулицях, їй причулася зухвало-глузлива пісенька:

Эх, яблучко, куда котишься?

На "Алмаз" попадешь — не воротишься!

І до свідомості Лизавети Миколаївни дійшла назва збільшовиченого корабля, про який ходило стільки чуток. її пройняв жах. Вона вперлася долонями в стінку позад себе, бо далі поступатися було вже нікуди, і, щоб не зомліти, змусила себе вхопитися за химеру. Заперечуючи самій собі дійсність, вона подумки переконувала себе в неможливому; це зовсім не Хорошун прийшов. Це — просто матрос Хай не той севастопольський герой-розвідник Кошка, про якого читала колись у гімназії й якого бачила в панорамі "Оборона Севастополя", коли їхала ще з покійною мамою до Ялти, але це й не матрос Хорошун, що послав на той світ п'ятнадцять людей з монастирським ігуменом і красунею Дворською. Треба тільки поводитися з ним лагідно, душевно, щоб він відчув себе людиною. Це повернуло Лизаветі Миколаївні мову, й вона гостинно залепетала:

— Прошу! Заходьте. Будь ласка...

— Та ми люди простецькі, нас і просити не треба — самі зайдемо,— осміхнувся, широко ступаючи до передпокою, матрос, і Лизаветі

Миколаївні почулося цього разу в голосі здорованя щось справді схоже на хрестоматійного матросика Кошку. За матросом, наче підстьобнуті новим ударом грому, до передпокою, брязкаючи гвинтівками, вскочило п'ятеро червоноармійців,

— Краснокутські — Микола Іванович і Захар Миколайович — дома? — спитав матрос, обертаючись до Лизавети Миколаївни, що саме причиняла за червоноармійцями двері. Його діловий, як здалося їй, тон заспокійливо подіяв на Лизавету Миколаївну.

— Брата нема — пішов кудись, а тато лежить у спальні, він 'хворий.

— Значиться, втік офіцерик? До генерала Денікіна їх благородіє поспішили? Зрозуміло! — процідив саркастично матрос, і чи то від його голосу, сповненого стриманої ненависті, чи від близького вдару грому став розсипатися в уяві Лизавети Миколаївни портрет усміхненого одчайдуха Кошки, а натомість суворо питав нахмурений матрос Хорошун, витягаючи з кишені бушлата якийсь заяложений список.

— Купчиха першої гільдії Краснокутська Варвара Пимонівна де?

— Мачуха теж десь вийшла...

— Мачуха? — здивовано перепитав Хорошун, одриваючи очі від списками уважно подивився на простодушне лице невідомої йому жінки.

— Так, Варвара Пимонівна — мачуха мені...— пояснила, сама не знаючи, для чого, й додала: — Вдома тільки я і тато. Але тато — хворий. Якщо вам треба заарештувати когось із Краснокутських, візьміть мене: моє дівоче прізвище було теж Краснокутська...

Лизавета Миколаївна щиро дивилася в пильні Хорошунові рчі, і їй знову здалося, що в тих очах крізь навмисну суворість десь блиснув веселий вогник безжурного матросика Кошки.

— Ні, мадамочко, вас нам не треба. Ми не з таких...— Матрос запнувся й пояснив, зітхнувши: — Не з жлобів.— Але враз насупився: — А от до буржуя першої гільдії, вашого батечка, прошу провести.

Лизавета Миколаївна повела до батькової спальні матроса, що знову став Хорошуном, благаючи дорогою:

— Тільки я вас дуже прошу... тато ж тяжкохворий, він лише вчора після операції...

— Подивимося, що за буржуйська хвороба у вашого тата. Може, й ліки пролетарські знайдемо проти неї...— відповів насмішкувато матрос і сягнисто, немов у свій совдеп, переступив поріг спальні.

Сліпуча блискавка на мить освітила спальню, і за вікном, наче в небо останнім ударом грому висаджено греблю, на землю ринула водяною стіною злива. Однак Лизавета Миколаївна чула тільки, як човгають, заходячи до спальні, червоноармійці й гупають об підлогу кольбами гвинтівок. Навіть на блискавку, що впала на землю, здається, коло самого дому, вона не звернула уваги, бо її очі були прип'яті до матроського чорного бушлата, під яким теліпався маузер. Матрос підійшов до самого ліжка, глянув скоса на обличчя хворого і завагався. Потім рвучко схопив край укривала й високо цідняв над ліжком. Лизавета Миколаївна кинулася до матроса і схопила за лікоть, знову втративши мову, щоб благати пощадити хворого батька. Але з розкритої постелі пахнуло таким міцним духом аміаку, йодоформу й ще чогось бридкого, що матрос зморщився й мерщій опустив укривало. І тут сталося незбагненне: нерухомий досі Микола Іванович, що відмовився сплатити контрибуцію, замість того, щоб і далі тихенько лежати, поки перейде Хорошунова гроза, розплющив очі й дрібно закліпав повіками. Він одразу впізнав Хорошуна й, пройшовши поверховим поглядом по озброєних червоноармійцях, глухо промовив:

— Прийшли-таки!

Силкуючись сісти, він трохи підвівся на руках, тягнучись очима до Хорошуна, і лице його перекосила зловтішна посмішка.

— Спізнились, товарищ і! Я — вже вмираю... Лизавета Миколаївна кинулася до батька, щоб укласти

його знову лежати, але мимоволі поточилась назад. Такої

непримиренної ненависті, злитої з навіженою радістю, що яріла у вирячених батькових очах, їй ще не доводилося бачити в житті. І вона скрикнула, вражена. Та батько і не глянув на неї. Він уп'явся очима в Хорошуна й, захлинаючись, шепотів щось про контрибуцію. Навіть випростав з-під укривала праву руку й безпорадно заворушив великим та вказівним пальцями, намагаючись зсукати дулю, але останні сили вже покидали його. Він ще раз розкрив рота, щоб сказати щось дошкульне Хорошунові, та тільки з свистом випустив повітря. Очі його напівсклепились, і мертва голова впала на подушку.

За весь цей час Хорошун не зронив жодного слова. Втягнувши в широкі плечі голову, він трохи зігнувся й виставив уперед ліву ногу, ніби приготувався до стрибка. Насуплений, спідлоба дивився він, як передсмертна лють корчила купецьке обличчя, але ні разу не перепинив купця, навіть не ворухнувся. Аж тепер тільки, коли спотворене ненавистю й смертю старече обличчя заклякло на подушці, він стенувся, кивнув до червоноармійців і тихо сказав:

— Ходімо, браточки, на свіже повітря,— і перший вийшов із спальні.

— Куди ви? В такий дощ! — несвідомо вирвалося в Лизавета Миколаївни, але їй ніхто не відповів, лиш за хвилину почулося здалека, як хтось пристукнув за собою парадні двері.

. Дощ лив ще за вікном, але вже не прямовисною стіною води, а скісними прозорими штрихами. В спальні тепер не відсвічували спалахи

блискавок, тільки часом долинало, віддаляючись від міста, гуркотіння грому, і крізь шибки видно було, як весело струшують із себе сріблясті краплі ожилі, вщерть напоєні вологою дерева й поблискують яскраво-зеленим листям.

1965 р.